

PERCEPCJA RELACJI RODZINNYCH A CECHY TEMPERAMENTU U MŁODZIEŻY Z RODZIN MIGRACYJNYCH*

Justyna Michałek¹, Teresa Rostowska²

¹Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
University of Warmia and Mazury in Olsztyn

²Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański
Institute of Psychology, University of Gdańsk

PERCEPTION OF FAMILY RELATIONSHIPS AND TEMPERAMENT TRAITS IN ADOLESCENTS FROM TRANSNATIONAL FAMILIES

Summary. The aim of this paper is to analyse the differences between perceived family relationships by adolescents from migrant and nonmigrant families and their temperamental traits. In the study 152 adolescents participated, aged 18 years, who formed two groups: criterial and control group in each of them were 46 girls and 30 boys. The following measures were used in the study: Family Relationship Questionnaire (KRR) (Plopa, Połomski, 2008), Buss and Plomin EAS Temperament Questionnaire (Polish adaptation, Oniszczenko, 1997), interview questionnaire prepared by authors to collect demographic data and information about parent's migration. The results of the study showed that girls from migrant families declare higher levels of sociability and fear, while the boys from families of this type are characterized by higher levels of anger. Moreover, results showed gender differences in perception of family relationships. It was found that girls from families with migrating father perceive a higher level of family communication, cohesion and family identity compared with boys from such families. The above results are not observed in the control group. The results also show the importance

* Praca naukowa współfinansowana ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego, w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, Priorytet IV, projekt pt. *Program wdrożenia nowoczesnych elementów kształcenia w Uniwersytecie Gdańskim, Zadanie Stypendia naukowe dla doktorantów szansą na rozwój gospodarki.*

Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autora i projektodawca nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

Adres do korespondencji: Justyna Michałek, e-mail, justyna.michalek@uwm.edu.pl

of family environment on temperament traits in adolescents from migrant families, which is not observed in the control group (except for the activity).

Key words: transnational family, parent's migration, temperament traits, family relations, adolescents

Wprowadzenie

Współcześnie migracje nabrały powszechnego charakteru, a w przypadku Polski akcesja do Unii Europejskiej w 2004 roku niewątpliwie nasiliła to zjawisko (Kawczyńska-Butrym, 2009). Otwarcie granic wynikające ze wstąpienia do UE łączy się nie tylko ze zmianą skali zjawiska polskiej migracji, ale także z jego strukturą (Kępińska, 2005; Kaczmarczyk, 2010). W wyniku utrudnień metodologicznych w zakresie ilościowego oszacowania skali migracji, w literaturze przedmiotu raczej prezentuje się jakościowy opis omawianego zjawiska (Kłos, 2006). Współczesne migracje cechuje płynność, dla których charakterystyczne jest bycie niejako „tu i tam”, bez zapuszczania korzeni, przy czym obserwuje się w tym względzie dużą różnorodność i nieprzewidywalność (Grabowska-Lusińska, Okólski, 2009). Mimo że trudno jest wyodrębnić jeden wspólny wzorzec migracji, to najczęściej w literaturze przedmiotu wymienia się dwa wzorce: z jednej strony są to migracje ludzi młodych, zazwyczaj przed założeniem rodziny, dla których wyjazd za granicę często jest możliwością rozwoju zawodowego, czy też zarobienia pieniędzy na początek dorosłego życia, z drugiej zaś strony wciąż popularne są wyjazdy relatywnie starszych Polaków z niższymi kwalifikacjami, dla których wyjazd za granicę jest możliwością utrzymania rodziny. Oni też częściej wybierają kraje tradycyjnie migracyjne dla Polaków (por. Nowakowska, 2009; Kaczmarczyk, 2010).

Przegląd literatury przedmiotu dotyczącej migracji wskazuje na dominację podejścia ekonomicznego z uwzględnianiem perspektywy jednostki migrującej, według którego migracja jest efektem zróżnicowania płac i wiąże się z korzyściami netto dla jednostki (Haug, 2008). Warto przy tym zauważyć, że jeden z nowszych trendów rozpatrywania migracji pracowniczych, tzw. nowa ekonomika migracji pracowniczych (*theory of the new migration economy*), (Nakonieczna, 2007; Haug, 2008) uwzględnia znaczenie rodziny w kontekście podejmowania decyzji migracyjnych. Zgodnie z tym podejściem to właśnie rodzina, a nie jak głoszą ekonomiczne ujęcia jednostka, pełni najważniejszą funkcję w podejmowaniu decyzji o wyjeździe, a następnie w ich realizacji (Haug, 2008). W nurcie tym wciąż ważny jest ekonomiczny wymiar migracji, ponieważ to rodzina wybiera spośród siebie tego członka rodziny, którego wyjazd przyniesie więcej korzyści niż strat dla całego gospodarstwa domowego (Nakonieczna, 2007; Haug, 2008).

Pierwsze rozważania dotyczące rodziny w kontekście zjawiska migracji pochodzą z lat 70. ubiegłego wieku i dotyczą rejonów Ameryki Północnej, Azji i Wysp Oceanu Spokojnego (Olwig, 1999; Parreñas, 2001, 2008; Suarez-Orozco, Todorova, Louie, 2002; Pottinger, 2005), co wiąże się ze skalą zjawiska w tych rejonach. W Unii Europejskiej badania nad omawianym zagadnieniem podejmowane są od dwóch dekad, przy czym rozpatrywanie migracji w kontekście rodziny na gruncie euro-

pejskim to wciąż nowe zagadnienie (Bryceson, Vuorela, 2002; Bailey, Boyle, 2004; Kofman, 2004).

W rozważaniach nad rodzinami w kontekście zjawiska migracji ważne miejsce zajmuje funkcjonowanie rodziny w sytuacji rozłąki migracyjnej. W opracowaniach anglojęzycznych stworzone zostało pojęcie *transnational family* (Bryceson, Vuorela, 2002; Dreby, Adkins, 2010; Trask, 2010), co w polskiej literaturze można uznać za tożsamy z pojęciem rodzina migracyjna (Walczak, 2009; Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Określenie to oznacza rodzinę, która czasowo bądź na stałe znajduje się w sytuacji rozłąki spowodowanej migracją (Bryceson, Vuorela, 2002). Tak rozumianą rozłąkę migracyjną rozpatruje się w trzech wymiarach: *fizycznym* – jako oddalenie w wymiarze geograficznym, *psychologicznym* – przeżycia związane z doświadczaniem braku kontaktu fizycznego z bliską osobą oraz *socjologicznym* – gdy dotyczy zmian w realizowaniu ról społecznych, np. rodzinnych (Janiszewski, 1976; Plopa, 1997). Śmiało można powiedzieć, że tak ujmowana rozłąka niewątpliwie wpływa na funkcjonowanie systemu rodzinnego.

Rozpatrując sytuację rodziny w kontekście migracji, należy brać pod uwagę wiele zmiennych, choćby: kto wyjeżdża – matka, ojciec czy oboje, czas trwania migracji, jej charakter, jakość życia rodziny przed migracją, jakość życia rodziny po wyjeździe, formy i częstota kontaktów w czasie rozłąki (Tomśa, 2010). Na funkcjonowanie rodzin migracyjnych nakładają się inne jeszcze procesy związane z kryzysem rodziny, jak rozwody, separacje itd. W rozważaniach badaczy szczególne miejsce zajmuje rodzina pełna, która właśnie w wyniku rozłąki spowodowanej wyjazdem rodzica/rodziców nabiera pewnych cech rodziny niepełnej (Nowakowska, 2009). Wśród cech rodziny niepełnej spowodowanej migracją wymienia się: nietypowy układ ról rodzinnych, małżeńskich czy rodzicielskich, odmienny klimat emocjonalny, utrudniony proces komunikacji i realizacji poszczególnych funkcji rodziny (Janiszewski, 1976; Kwak, 1994). W ogólnym ujęciu Kwak (1994) dostrzega, że już okresowa nieobecność matki czy też ojca powoduje wyłączenie ich z udziału w codziennym życiu rodziny, co uwidacznia się między innymi w nieznanomości codziennych problemów czy sposobów zaspokajania potrzeb. Dodatkowo wskazuje się na problemy, które mogą wiązać się z powrotami, gdyż powrót rozpatrywany jest niejako w kategoriach sytuacji stresogennych, które często prowadzą do konfliktów, niezadowolenia, negatywnych emocji (Danilewicz, 2003). W literaturze przedmiotu zauważa się, że rozłąka z rodzicem na okres powyżej 6 miesięcy, a na pewno powyżej jednego roku zmienia czy też zaburza w istotny sposób strukturę rodziny i jej funkcjonowanie (Danilewicz, 1995; Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010).

Znaczna część badań (zarówno europejskich, jak i pozaeuropejskich) nad rodziną migracyjną koncentruje się na funkcjonowaniu dzieci w tychże rodzinach (por. Pottinger, 2005; Danilewicz, 2006; Lialiugene, Rupshene, 2008). Podkreśla się w nich zasadę uczestniczenia zarówno ojca, jak i matki w procesie wychowania, według której oboje rodzice wnoszą w tenże proces odmienne a równie ważne wartości (Ziemska, 1979; Rostowska, 1995). Nieobecność jednego rodzica zmienia proces wychowawczy, a w niektórych sytuacjach nawet go utrudnia (Ja-

niszewski, 1976). Fizyczne oddalenie rodzica od dziecka może wiązać się z osłabianiem więzi, trudnościami we wzajemnym poznawaniu się, nasilaniem się uczucia tęsknoty, a także z wypracowywaniem nowych sposobów radzenia sobie z taką sytuacją (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Podkreśla się także znaczenie mechanizmu identyfikacji z rodzicami oraz poczucia z nimi więzi emocjonalno-społecznej (Danilewicz, 2006; Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Atmosfera emocjonalna w rodzinie migracyjnej ulega zmianie w wyniku migracji rodzica. Brak bezpośredniego kontaktu z rodzicami jest dla dziecka stanem sprzecznym z naturą jego rozwoju, gdyż w okresie wzrastania potrzebuje ono pomocy, rady i uwagi ze strony rodziców (Braun-Gałkowska, 1985). Przegląd literatury przedmiotu wskazuje, że podejmowane próby analizy zjawiska dotyczą głównie emocjonalnego i społecznego rozwoju dziecka, czy przejawianych przez dzieci z tychże rodzin trudności wychowawczych bądź edukacyjnych (Piekut-Burzyńska, 2010), z tym jednakże zastrzeżeniem, że analizy te dotyczą głównie sytuacji dzieci w wieku szkolnym (szkoła podstawowa, gimnazjum). Należy również podkreślić, że dotychczasowe badania rodzin migracyjnych w dużej mierze mają jakościowy charakter, opierają się m.in. na wywiadach udzielanych przez członków rodzin migracyjnych i dotyczą głównie aspektów socjologicznych czy pedagogicznych związanych z funkcjonowaniem rodziny, czy też emocjonalnych reakcji dziecka na rozłąkę z rodzicem (por. Danilewicz, 2006).

Sytuacja rozłąki migracyjnej jawi się jako wyzwanie dla całej rodziny, w tym dla młodzieży, w tym kontekście temperament może pełnić ważne funkcje adaptacyjne (Strelau, 2006). Badania prezentowane w niniejszym artykule odwołują się dlatego do koncepcji temperamentu Bussa i Plomina (Goldsmith i in., 1987), według której, aby daną cechę można było uznać za cechę temperamentu, musi ona spełniać następujące warunki: musi być obecna od co najmniej 2 roku życia dziecka, a także indywidualne różnice w obrębie danej cechy muszą zależeć w istotnym stopniu od czynnika genetycznego (Goldsmith i in., 1987; Strelau, 2006). Definicja zakłada więc, że „temperament to obecne od wczesnego dzieciństwa, odziedziczone cechy osobowości” (Buss, Plomin, 1984, s. 84, za: Strelau, 2006, s. 702). Tak rozumiany temperament człowieka obejmuje szeroki zakres zachowań i ujawnia się w wielu sytuacjach. Buss i Plomin (1984, za: Strelau, 2006) wymieniają trzy cechy temperamentu: *emocjonalność* – skłonność do reagowania silnym pobudzeniem; *aktywność* – cecha składająca się z dwóch powiązanych ze sobą składników: wigoru (poziom energetyczny zachowania) i tempa (szybkość reakcji), przejawia się w stylu reakcji jednostki oraz *towarzyskość* – wiąże się z dążeniem lub unikaniem kontaktu z ludźmi (Goldsmith i in., 1987; Strelau, 2006). Wyodrębnione cechy temperamentu według wyżej wymienionych autorów widoczne są zarówno u dzieci, jak i osób dorosłych, przy czym u dorosłych najprawdopodobniej są one bardziej stłumione przez inne cechy powstające w wyniku rozwoju struktury osobowości (Oniszczenko, 1997). Na podstawie szeregu badań porównawczych par bliźniąt monozygotycznych i dyzygotycznych wychowywanych razem i oddzielnie, prowadzonych przez Bussa i Plomina, a także na podstawie badań polskich zespołu Strelaua, stwierdza się, że wkład czynnika genetycznego do wariacji cech mierzo-

nych kwestionariuszem temperamentu EAS autorstwa Bussa i Plomina to około od 30 do 40% wariacji wyjaśnionej (Strelau, 2006). Autorzy podkreślają ponadto znaczenie funkcjonalne temperamentu w relacji jednostki ze środowiskiem, przy czym ich znaczenie funkcjonalne traktuje się jako hipotezy, gdyż nie były jak dotąd empirycznie weryfikowane (Strelau, 2006).

Wymiary temperamentu postrzegane są więc jako charakterystyka obecna w życiu jednostki od urodzenia, wykazują się relatywną stałością i stanowią bazę do tworzenia się kolejnych elementów struktury osobowości, przy czym dostrzega się, że tak rozumiany temperament może być także odpowiedzią na wymogi środowiska (Wills i in., 2001). W badaniach dotyczących cech temperamentu z jednej strony podkreśla się ich genetyczne uwarunkowania, z drugiej zaś strony zauważa się, że podlegają one w pewnej mierze także wpływom środowiskowym. Co więcej, dostępne badania sugerują istnienie dwukierunkowych wpływów między temperamentem a środowiskiem – otóż różne bodźce i warunki środowiskowe mogą wywoływać odmienne reakcje jednostki, które jednocześnie mogą być wyrazem jej cech temperamentu (Goldsmith i in., 1987).

Przegląd badań wskazuje na sporą liczbę badań dotyczących temperamentu u małych dzieci, niewiele natomiast u adolescentów czy dorosłych (Nærde, Røysamb, Tambs, 2004). Przedmiotem analiz w tych badaniach są między innymi związki pomiędzy temperamentem dziecka a stylami oddziaływań wychowawczych matek i ojców oraz interakcje między nimi (Brown i in., 2009). Badano także temperament u bliźniąt (Plomin i Rowe, 1977), czy związki pomiędzy temperamentem dziecka a jego poczuciem szczęścia (Holder, Klassen, 2010). W grupie adolescentów brano pod uwagę przede wszystkim związki tzw. trudnego temperamentu przejawianego w dzieciństwie z zażywaniem przez młodzież substancji psychoaktywnych, zaburzeniami zachowania, czy też relacjami w rodzinie w wieku dorastania (Windle, 1991; Wills i in., 2001).

Problematyka badań własnych

Dotychczasowe analizy wskazują na specyfikę funkcjonowania systemu rodzinnego w sytuacji rozłąki migracyjnej, chociażby w zakresie panującego klimatu emocjonalnego, pełnionych ról przez członków rodziny, czy też procesu wychowania. Nieobecność rodzica (z uwzględnieniem długości trwania rozłąki migracyjnej) należy traktować jako specyficzną sytuację, z którą członkowie rodziny mają za zadanie sobie poradzić – w tym kontekście charakterystyka temperamentalna młodzieży może być odpowiedzią na wymogi środowiska (Wills i in., 2001), jak również pełnić funkcję adaptacyjną. W niniejszym badaniu weryfikowany będzie związek między percepcją relacji rodzinnych a cechami temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych. Podkreślić należy, że ten aspekt nie był przedmiotem wcześniejszych badań i z tego względu zasadnym jest postawienie jedynie pytań badawczych. Tak więc analizowane w tym opracowaniu wyniki badań miały na celu dostarczenie odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

1. Czy istnieje zróżnicowanie w postrzeganiu relacji rodzinnych pomiędzy młodzieżą z rodzin migracyjnych a niemigracyjnych?

2. Czy płeć jest czynnikiem różnicującym postrzeganie relacji rodzinnych przez młodzież z rodzin migracyjnych?
3. Czy zachodzą różnice w zakresie cech temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych a niemigracyjnych (nawiązując do założenia, że genetycznie uwarunkowany temperament może być odpowiedzią na wymogi środowiska, czy pełnić funkcje adaptacyjne w interakcji człowiek – otoczenie)?
4. Czy płeć jest czynnikiem różnicującym cechy temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych?
5. Jakie są rodzinne uwarunkowania cech temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych, z uwzględnieniem czasu trwania migracji rodzica?

Metoda

Grupa badana

Główny nurt rozważań w tym projekcie badawczym dotyczy funkcjonowania młodzieży w rodzinach, w których rodzic (bądź rodzice) migruje zarobkowo. Osoby badane pochodziły z kilku szkół ponadgimnazjalnych na terenie województwa pomorskiego (głównie uczniowie klas II i III). Dobór osób do grupy kryterialnej był celowy. Realizacja celów badawczych przedstawionych w niniejszym opracowaniu wymagała uwzględnienia wyselekcjonowanej grupy badanych osób spełniających określone kryteria. Z tego względu, w celu ujednoczenia grupy, biorąc pod uwagę różne konsekwencje migracji rodzica w zależności od jego płci, czy też struktury rodziny, do badań wybrano osoby, które pochodziły z rodziny pełnej i w których zarobkowo migruje ojciec (dodatkowo w badanej próbie znalazły się mniej liczne przypadki migracji matki bądź obojga). Do grupy porównawczej celowo (z grupy losowo przebadanych 150 uczniów), aby uzyskać grupy związane wybrano 76 uczniów, uwzględniono taki sam rozkład płci jak w grupie kryterialnej. Obydwie grupy nie różniły się od siebie pod względem struktury rodziny (pochodzenie z rodzin pełnych) czy zmiennych demograficznych, takich jak: wiek, liczba rodzeństwa, kolejność urodzenia, miejsce zamieszkania, jak również charakterystyki rodziców: wiek, wykształcenie.

W badaniu zatem udział wzięło 152 adolescentów, grupa kryterialna (młodzież z rodzin migracyjnych) składała się z 76 uczniów (średnia wieku $M = 17,97$, $SD = 0,78$), grupa porównawcza była równie liczna (wiek $M = 18,17$, $SD = 0,53$). W każdej z porównywanych grup było 46 dziewcząt i 30 chłopców. Ojciec poza granicami kraju przebywał średnio około 7 lat ($SD = 5,5$), wśród miejsc docelowych migracji znalazły się najczęściej (pogrupowane umownie według geograficznego położenia): Niemcy, Holandia, Szwajcaria (około 34%); Skandynawia (30%); Hiszpania, Francja, Portugalia (16%) oraz Wielka Brytania (8%).

Pomiar

Badanie prowadzone było w szkołach ponadgimnazjalnych województwa pomorskiego od lutego 2009 roku do października 2010 roku. Badanie miało charakter kwestionariuszowy. Udział w badaniu był dobrowolny i anonimowy, zaś w przy-

padku młodzieży przed 18 rokiem życia wymagana była pisemna zgoda rodzica na udział dziecka w badaniu. W badaniu zastosowano następujące narzędzia badawcze:

1. Do oceny rodziny w ujęciu systemowym wykorzystano Skalę „Moja Rodzina” z Kwestionariusza Relacji Rodzinnych (KRR – 1) autorstwa Plopy i Połomskiego (2010). Skala składa się z 32 twierdzeń, do których osoba badana ustosunkowuje się na pięciostopniowej skali (przykładowe stwierdzenia: *W naszej rodzinie potrafimy sprawnie rozwiązywać różne nieporozumienia, czy Bardzo dobrze rozumiem się z członkami swojej rodziny*). Narzędzie pozwala uzyskać pomiar czterech obszarów relacji w rodzinie, są to: *komunikacja* – gotowość do wzajemnego rozumienia członków rodziny, sposób wymiany informacji, stopień otwartości i elastyczności w komunikowaniu się; *spójność* – poziom i jakość emocjonalnych więzi między członkami rodziny, określa ona poziom wzajemnego wsparcia w rodzinie, współpracę członków rodziny na rzecz całego systemu rodzinnego; *kontrola* – dotyczy kompetencji rodziny w kierowaniu zachowaniami członków rodziny (strategie plastyczne vs. strategie sztywne), stopień dawanej autonomii członkom rodziny, czy system stosowanych w rodzinie sankcji i ograniczeń; *tożsamość* – tendencja do tworzenia zgodnego obrazu rodziny, poziom orientacji na określone wartości, realizowanie konkretnych zadań (Plopa, Połomski, 2010).
2. Do pomiaru temperamentu rozumianego jako zespół dziedziczonych cech osobowości wykorzystano Kwestionariusz Temperamentu EAS autorstwa Bussa i Plomina w polskiej adaptacji Oniszczenko (1997). W badaniu zastosowano wersję dla dorosłych, która składa się z 20 pozycji i ma charakter samoopisowy. Osoba badana określa na pięciostopniowej skali odpowiedzi prawdziwość umieszczonych w kwestionariuszu stwierdzeń. Narzędzie pozwala na pomiar pięciu skal, którymi są: *niezadowolenie* – tendencja do łatwego i silnego reagowania niepokojem, niski wynik oznacza brak reakcji, wysoki zaś trudne do opanowania, intensywne bądź niekontrolowane reakcje (m.in. krzyk, płacz, napady złego humoru), innym przejawem niezadowolenia jest trudność w zachowaniu spokoju; *strach* – tendencja do reagowania napięciem, lękiem oraz przewidywania negatywnego wydarzenia; *złość* – motoryczne, ekspresywne i poznawcze wskaźniki reagowania złością na frustrujące bodźce, wiąże się z atakowaniem i negatywizmem; *aktywność* – wydatkowanie energii fizycznej, gdzie głównymi składnikami są tempo (szybkość działania) i wigor (dotyczy siły i intensywności reakcji); *towarzyskość* – przejawia się w ogólnej skłonności do poszukiwania kontaktu z ludźmi i jednocześnie unikania samotności (Oniszczenko, 1997).
3. W badaniu zastosowano również kwestionariusz wywiadu (własnego autorstwa) służący do zebrania danych demograficznych oraz uzyskania informacji na temat charakteru migracji zarobkowej rodzica.

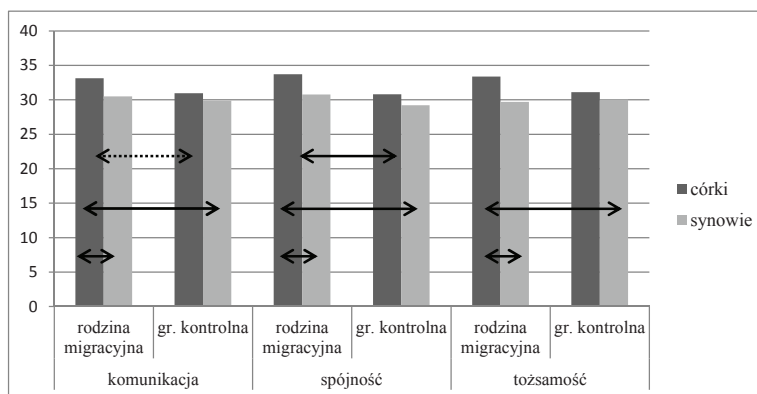
Wyniki

W celu odpowiedzi na pytanie o zróżnicowanie w zakresie postrzeganych relacji rodzinnych w zależności od płci osób badanych i typu rodziny, z której pochodzą osoby badane (migracyjna vs. niemigracyjna), przeprowadzono dwuczynnikową analizę wariancji ANOVA 2 (płeć osoby badanej) x 2 (typ rodziny: migracyjna vs. kontrolna) dla zmiennych wyjaśnianych relacje rodzinne, w wyniku której zaobserwowano:

- efekt główny płci dla spostrzeganej:
 - komunikacji $F(1, 148) = 5,01; p = 0,03; \eta^2 \text{ kwadrat} = 0,03$
 - spójności $F(1, 148) = 5,98; p = 0,02; \eta^2 \text{ kwadrat} = 0,04$
 - tożsamości $F(1, 148) = 9,06; p = 0,003; \eta^2 \text{ kwadrat} = 0,06$
- efekt główny typu rodziny dla spostrzeganej:
 - komunikacji $F(1, 148) = 2,850; p = 0,09; \eta^2 \text{ kwadrat} = 0,02$
 - spójności $F(1, 148) = 5,781; p = 0,02; \eta^2 \text{ kwadrat} = 0,04$

Nie zaobserwowano efektów interakcji zmiennych.

Analiza szczegółowa uzyskanych wyników pokazuje, że młodzież z rodzin migracyjnych postrzega relacje w rodzinie, tj. komunikację, spójność oraz tożsamość w sposób bardziej wyraźny niż młodzież z rodzin niemigracyjnych. Dodatkowo ujawnia się prawidłowość, zgodnie z którą dziewczęta deklarują wyższy poziom badanych relacji rodzinnych w porównaniu z chłopcami, przy czym efekty główne płci pogłębiono przez analizę efektów prostych testem *post hoc* Bonferroni. Efekty proste płci okazały się istotne wyłącznie w grupie młodzieży z rodzin migracyjnych, nie odnotowano tych efektów w grupie kontrolnej (rycina 1). Dziewczęta z rodzin migracyjnych postrzegają na wyższym poziomie komunikację w rodzinie, spójność rodziny oraz tożsamość w porównaniu z chłopcami z tychże rodzin.

Rycina 1. Percepcja relacji rodzinnych w zależności od płci i typu rodziny
Strzałka – linia ciągła oznacza różnicę między średnimi na poziomie $p < 0,05$
Strzałka – linia przerywana oznacza różnicę między średnimi na poziomie $p < 0,1$ (tendencja)

Źródło: wszystkie tabele i ryciny opracowano na podstawie badań własnych

W wyniku przeprowadzonej dwuczynnikowej analizy wariancji ANOVA 2 (płeć osoby badanej) x 2 (typ rodziny: migracyjna vs. kontrolna) dla zmiennych wyjaśnianych cechy temperamentu zaobserwowano:

- efekt główny płci dla:

- strachu $F(1, 148) = 4,47$; $p = 0,04$; η^2 kwadrat = 0,03
- towarzyskości $F(1, 148) = 9,72$; $p = 0,002$; η^2 kwadrat = 0,06

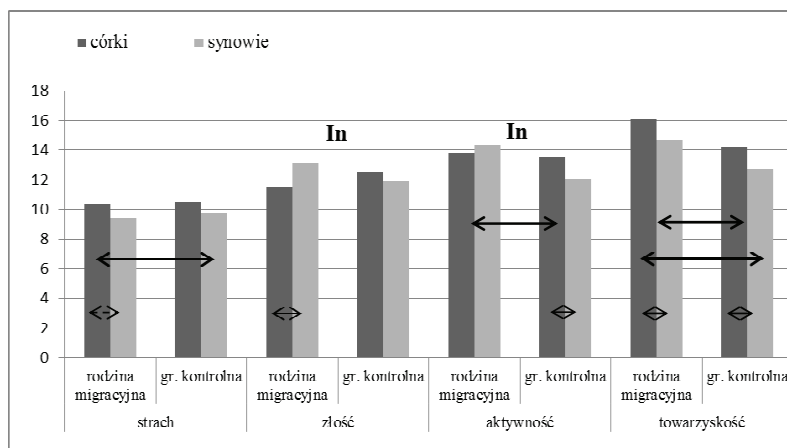
- efekt główny typu rodziny dla:

- aktywności $F(1, 148) = 7,53$; $p = 0,01$; η^2 kwadrat = 0,05
- towarzyskości $F(1, 148) = 18,26$; $p = 0,000$; η^2 kwadrat = 0,11

- efekty interakcji zmiennych:

- złość $F(1, 148) = 4,86$; $p = 0,03$; η^2 kwadrat = 0,03
- aktywność $F(1, 148) = 4,74$; $p = 0,03$; η^2 kwadrat = 0,03

W celu uszczegółowienia uzyskanych wyników dokonano analizy testem *post hoc* Bonferroniego, wyniki obrazuje rycina 2.

Rycina 2. Cechy temperamentu w zależności od płci i typu rodziny

In – efekt interakcji zmiennych

Strzałka – linia ciągła oznacza różnicę między średnimi na poziomie $p < 0,05$

Strzałka – linia przerywana oznacza różnicę między średnimi na poziomie $p < 0,1$ (tendencja)

Uzyskane wyniki pokazują, że młodzież z rodzin migracyjnych cechuje się wyższym poziomem aktywności oraz towarzyskości w porównaniu z młodzieżą z grupy kontrolnej. Istotne okazały się efekty interakcji zmiennych w zakresie dwóch cech: złości oraz aktywności. Chłopcy z rodzin, w których ojciec migruje zarobkowo wykazują najwyższą aktywność, przy czym w grupie kontrolnej dziewczęta osiągają istotnie wyższy wynik w porównaniu z chłopcami (efekt ten jest nieistotny w grupie kryterialnej). W przypadku zaś złości, ponownie synowie z rodzin migracyjnych charakteryzują się najwyższym poziomem rozpatrywanej zmiennej, dodatkowo różnica średnich mierzonej cechy jest istotna w grupie kryterialnej, na-

tomiast w grupie kontrolnej jest nieistotna. W zakresie strachu dziewczęta wykazują wyższe natężenie tej cechy niż chłopcy, dodatkowo w grupie kryterialnej dziewczęta osiągają wyższe wyniki niż chłopcy (tendencja). W przypadku towarzyskości młodzież z rodzin migracyjnych cechuje się wyższym jej poziomem, przy czym w obydwu grupach to dziewczęta osiągają wyższe wyniki w zakresie rozpatrywanej zmiennej.

W celu odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu płeć adolescenta, długość trwania migracji ojca oraz percepcja relacji rodzinnych są trafnymi predyktorami cech temperamentu młodzieży z rodzin migracyjnych, przeprowadzono analizy regresji liniowej, w których zmiennymi wyjaśnianymi były poszczególne cechy temperamentu, zaś zmiennymi wyjaśniającymi płeć adolescenta, czas trwania migracji rodzica oraz spostrzegane przez adolescenta relacje w rodzinie (tabela 1).

Tabela 1. Rodzinne uwarunkowania cech temperamentu u młodzieży z rodzin migracyjnych

Predyktory	B	t
Niezadowolenia		
Płeć	-0,79	-1,10
Czas trwania migracji	-0,02	-0,27
Komunikacja	-2,21	-1,50
Spójność	-0,46	-0,34
Kontrola	-0,88	-0,87
Tożsamość	-0,94	-0,77
R^2 dla modelu = 0,318; $F(6, 69) = 5,372^{**}$		
Strachu		
Płeć	-1,86	-2,87 ^{**}
Czas trwania migracji	-0,12	-1,84 ^a
Komunikacja	-0,97	-0,73
Spójność	1,63	1,35
Kontrola	0,22	0,24
Tożsamość	-1,64	-1,49
R^2 dla modelu = 0,165; $F(6, 69) = 2,273^*$		
Złości		
Płeć	1,63	2,27 [*]
Czas trwania migracji	0,15	2,10 [*]
Komunikacja	-2,38	-1,62
Spójność	-1,86	-1,38
Kontrola	-0,33	-0,33
Tożsamość	1,50	1,22
R^2 dla modelu = 0,337; $F(6, 69) = 5,839^{**}$		

cd. tabeli 1

Aktywności		
Płeć	-0,18	-0,27
Czas trwania migracji	-0,19	-2,93*
Komunikacja	3,77	2,74*
Spójność	-4,90	-3,91*
Kontrola	-1,63	-1,73 ^a
Tożsamość	1,80	1,57
R^2 dla modelu = 0,234; $F(6, 69) = 3,520^*$		
Towarzystwo		
Płeć	-1,25	-1,91
Czas trwania migracji	0,01	0,09
Komunikacja	0,52	0,39
Spójność	-0,66	-0,54
Kontrola	-1,01	-1,09
Tożsamość	0,54	0,49
R^2 dla modelu = 0,103; $F(6, 69) = 1,319$		

Uwaga: $N = 76$ osób

^a $p < 0,1$ (tendencja); * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Zakładany model wyjaśnia istotnie statystycznie 32% wariacji niezadowolenia, 17% wariacji strachu, 34% wariacji złości oraz 23% wariacji aktywności. Model dla towarzyskości nie jest istotny statystycznie, przy czym okazuje się, że biorąc pod uwagę poszczególne predyktory w przypadku niezadowolenia, żaden z nich nie jest istotny statystycznie. W przypadku strachu istotna jest płeć – wśród kobiet ujawnia się większe natężenie tej cechy, ponadto analiza wskazuje, że krótki czas pobytu rodzica poza krajem sprzyja występowaniu strachu u adolescenta (tendencja do wystąpienia istotności statystycznej). W przypadku złości jest niejako odwrotnie – częściej cecha ta występuje u synów, ponadto dłuższa nieobecność sprzyja deklarowanej złości. Biorąc natomiast pod uwagę aktywność – jej występowaniu sprzyja krótki czas trwania migracji, postrzegana komunikacja w rodzinie, ponadto niska spójność oraz niska kontrola (tendencja). Co warto także odnotować, to fakt, że zakładane modele poza modelem dla aktywności okazały się nieistotne statystycznie w grupie kontrolnej (oczywiście bez uwzględniania czasu rozłąki z rodzicem). W grupie kontrolnej model dla aktywności wyjaśnia 17% wariacji tejże cechy [$F(5, 70) = 2,781$; $p = 0,024$], zaś biorąc pod uwagę poszczególne predyktory aktywności, pojawia się częściej u dziewcząt [$B = -1,59$; $t = -2,42$; $p = 0,02$], ponadto sprzyja jej występowaniu niska tożsamość rodziny [$B = 2,79$; $t = 2,58$; $p = 0,01$].

Dyskusja

Wyjazd rodzica traktowany jest jako sytuacja trudna, która wyraźnie zmienia funkcjonowanie rodziny w sytuacji rozłąki. Uzyskane w tym badaniu wyniki wskazują na specyfikę spostrzegania relacji rodzinnych przez młodzież z rodzin migracyjnych. Można zatem wnioskować, że w pewnej mierze relacje te są idealizowane w porównaniu z grupą kontrolną, zarówno przez chłopców, jak i dziewczęta, przy czym to właśnie dziewczęta (które w tym wypadku pozostają w domu z matką) najlepiej postrzegają to, co się dzieje w ich rodzinie w zakresie komunikacji, spójności i tożsamości rodziny. Wyniki te są w pewnej mierze spójne z rezultatami badań Kozdrowicz i Walczaka (za: Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010) dotyczących percepcji postaw rodzicielskich przez młodzież z rodzin migracyjnych. Otóż postrzegane przez młodzież postawy rodziców wskazywały na przewagę miłości, bliskości, braku poczucia opuszczenia czy przekonanie o gotowości rodziców do wspierania dzieci w trudnych sytuacjach (za: Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Należy zastanowić się w tym miejscu, czy migracja rzeczywiście nie zakłóca relacji rodzinnych, czy też uzyskany wynik może być rezultatem mechanizmu racjonalizacji zachowań rodziców przez dorastające dzieci?

Odnosnie do uzyskanych wyników warto przywołać specyfikę reakcji dzieci na wyjazd rodzica – dla dzieci w wieku przedszkolnym wyjazd rodzica może być odbierany jako opuszczenie, a emocje, które doświadcza dziecko to smutek, żal, tęsknota, poczucie krzywdy, ale także obwinianie siebie za sytuację (por. Parreñas, 2001; Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010; Kozak, 2010). Starsze dzieci – w wieku szkolnym częściej przyjmują postawę akceptacji, co może wynikać z nabytej na tym etapie rozwoju właśnie umiejętności racjonalizacji doświadczanych zdarzeń. Dzieci werbalizują zatem wyjazd rodzica w taki sposób, aby nabrał on poprawnego charakteru (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010; Lialiuogene, Rupshene, 2008), choć potrzebują obecności obojga rodziców, łatwiej im czerpać korzyści z telefonicznych/internetowych form kontaktu. Starsze dzieci doświadczają raczej problemów związanych z funkcjonowaniem społecznym, czy też psychicznym, mogą mieć skłonność do złości bądź przejawiać problemy w nauce (Danilewicz, 2003). Podkreśla się ponadto, że im starsze dzieci, tj. w wieku gimnazjalnym czy licealnym, tym więcej przejawiają ambiwalentnych postaw wobec wyjazdu rodzica, a ich zachowania cechują się chwiejnością i emocjonalnością. Z jednej strony młodzież stara się wytłumaczyć sobie w racjonalny sposób konieczność migracji rodzica, z drugiej zaś jako prawie dorośli ludzie dostrzegają nieprawidłowości tejże sytuacji (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Spora grupa młodzieży reaguje wręcz przeciwnie – cieszy się z uzyskanej wolności i swobody, widzi też korzyści w materialnej poprawie sytuacji rodziny (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010).

Powyższa charakterystyka reakcji na wyjazd w pewnej mierze koresponduje także z uzyskanymi wynikami dotyczącymi charakterystyki temperamentalnej młodzieży z rodzin migracyjnych. Młodzież z rodzin, w których ojciec migruje zarobkowo deklaruje wyższy poziom aktywności oraz towarzyskości w porównaniu z młodzieżą z rodzin niemigracyjnych. Dodatkowo to chłopcy cechują się najwyższą aktywnością w sytuacji nieobecności ojca, chłopcy ci także deklarują wyższy

poziom złości. Dziewczęta natomiast w sytuacji nieobecności ojca deklarują wyższy poziom towarzyskości oraz w pewnej mierze wykazują tendencję do uzyskiwania wyższego poziomu strachu. Prawidłowości te, w porównaniu z młodzieżą z rodzin niemigracyjnych, w pewnym stopniu można uznać za specyficzne dla młodzieży z rodzin w sytuacji rozłąki migracyjnej z ojcem. Co więcej, badane cechy temperamentu (poza towarzyskością) wśród młodzieży z rodzin migracyjnych okazują się być w pewnym stopniu warunkowane relacjami rodzinnymi, także długością trwania migracji rodzica, przy czym płeć adolescenta także ma tutaj znaczenie – przynajmniej w stosunku do niektórych cech. Ponownie okazuje się, że w przypadku strachu istotna jest płeć – wśród kobiet ujawnia się większe natężenie tej cechy, ponadto analiza wskazuje, że krótki czas pobytu rodzica poza krajem sprzyja występowaniu strachu u adolescenta. W przypadku złości częściej cecha ta występuje u synów, zaś dłuższa nieobecność ojca sprzyja deklarowanej złości. W zakresie aktywności – jej występowaniu sprzyja krótki czas trwania migracji, postrzegana otwartość komunikacji w rodzinie, ale także niska jakość emocjonalnych więzi między członkami rodziny oraz niska ocena kompetencji rodziny w kierowaniu zachowaniami członków rodziny. Uzyskane wyniki mogą zatem sugerować, że w rodzinach migracyjnych cechy temperamentu adolescentów mogą być odpowiedzią na wymogi środowiska (Wills i in., 2001), czy też pełnić funkcje adaptacyjne (Strelau, 2006). Analizy wskazują także na istnienie innych, nieuwzględnionych w niniejszym badaniu zmiennych, które mogą wiązać się z charakterystyką temperamentalną u młodzieży z rodzin migracyjnych – niewątpliwie będzie to czynnik genetyczny, ale również inne cechy środowiska, w którym młodzież dorasta (i zapewne nie tylko rodzinnego).

Uzyskane wyniki opisują wyłącznie pewien fragment funkcjonowania młodzieży w tychże rodzinach, dane wskazują, że częściej migruje ojciec jako ten, który pełni rolę żywiciela rodziny. Są także przypadki rodzin, w których migruje matka bądź migrują oboje rodzice, konsekwencje będą zatem zróżnicowane w każdej z tych sytuacji (Amato, 1994). Dostępne w literaturze przedmiotu badania wskazują, że dziecko rozdzielone przede wszystkim z matką znajduje się w bardzo trudnej sytuacji pod względem psychologicznego funkcjonowania. Przypuszcza się zresztą, że doświadczane przez opuszczone przez matkę dziecko przeżycia powodują u niego braki nie do nadrobienia. Rozłąka fizyczna i emocjonalna z matką może powodować odczuwanie porzucenia, a może także zdrady, będzie się ona również wiązała z niezaspokojeniem potrzeby bezpieczeństwa, miłości czy przynależności (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka, 2010). Dla matek rozłąka z rodziną jest trudniejsza niż dla ojców i z tego pewnie względu matki rzadziej decydują się na rozłąkę (Ryan i in., 2009). Jednocześnie matki, które zdecydowały się na pracę poza granicami kraju wykazują większe zainteresowanie dziećmi, one też przejawiają większą potrzebę ponownego połączenia rodziny i częściej szukają takich możliwości (Ryan, 2008). W niniejszym badaniu z racji ograniczeń metodologicznych (niewystarczająca liczba osób badanych z rodzin migracyjnych, w których migruje matka albo oboje) nie można było dokonać analiz porównawczych młodzieży z różnych typów

rodzin migracyjnych ze względu na płeć migrującego rodzica, jakkolwiek może być to kierunek dla prowadzenia dalszych badań.

Uzyskane wyniki niewątpliwie poszerzają wiedzę na temat funkcjonowania młodzieży w rodzinie migracyjnej, wskazują one w pewnej mierze zarówno na pozytywne, jak i negatywne konsekwencje migracji rodzica dla funkcjonowania jej członków. Wyniki te jawią się jako istotne z punktu widzenia naukowego, w tym psychologicznego, jak również praktycznego – poradnictwa, czy też tworzenia programów profilaktycznych skierowanych do osób migrujących, a także tych planujących migrację.

Literatura cytowana

- Amato, P.R. (1994). Father-Child Relations, Mother-Child Relations, and Offspring Psychological Well-Being in Early Adulthood. *Journal of Marriage and the Family*, 56, 1031-1044.
- Bailey, A., Boyle, P. (2004). Untying and Retying Family Migration in the New Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30, 2, 229-241.
- Braun-Gałkowska, M. (1985). *Psychologia domowa*. Olsztyn: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne.
- Brown, G.L., Mangelsdorf, S.C., Neff, C., Schoppe-Sullivan, S.J., Frosch, C.A. (2009). Young Children's Self Concepts, Associations with Child Temperament, Mothers' and Fathers' Parenting, and Triadic Family Interaction. *Merrill-Palmer Quarterly*, 55, 2, 184-216.
- Bryceson, D., Vuorela, U. (red.) (2002). *The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks*. Oxford: Berg.
- Danilewicz, W. (1995). Zagrożenia realizacji funkcji współczesnej rodziny. Wybrane problemy. W: W. Danilewicz, J. Izdebska, B. Krzesińska-Żach (red.), *Pomoc dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym* (s. 37-82). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Danilewicz, W. (2003). Dziecko w rodzinie rozłącznej. W: J. Izdebska (red.), *Dziecko w rodzinie i w środowisku rówieśniczym* (s. 103-142). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Danilewicz, W. (2006). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Dreby, J., Adkins, T. (2010). Inequalities in Transnational Families. *Sociology Compass*, 4, 8, 673-689.
- Gizicka, D., Gorbaniuk, J., Szyszka, M. (2010). *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Goldsmith, H.H., Buss, A.H., Plomin, R., Klevjord Rothbart, M., Thomas, A., Chess, S., Hinde, R.A., McCall, R.B. (1987). Roundtable: What Is Temperament? Four Approaches. *Child Development*, 58, 2, 505-529.
- Grabowska-Lusińska, I., Okólski, M. (2009). *Emigracja ostatnia?* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34, 4, 585-605.
- Holder, M.D., Klassen, A. (2010). Temperament and Happiness in Children. *Journal of Happiness Studies*, 11, 419-439.
- Janiszewski, L. (1976). *Rodzina marynarzy i rybaków morskich. Studium socjologiczne*. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kaczmarczyk, P. (2010). Kryzys a decyzje migracyjne Polaków. *Biuletyn Fundacji Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych*, 3.
- Kawczyńska-Butrym, Z. (2009). *Migracje. Wybrane zagadnienia*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kępińska, E. (2005). Kobiety i mężczyźni w legalnych migracjach pracowniczych do Niemiec. W: J.E. Zamojski (red.), *Kobiety i młodzież w migracjach. Migracje i społeczeństwo* (t. 10, s. 295-312). Warszawa: Wydawnictwo NERITON.
- Kłós, B. (2006). Migracje zarobkowe Polaków do krajów Unii Europejskiej. *Infos. Zagadnienia społeczno-gospodarcze*, 2, 1-4.
- Kofman, E. (2004). Family-Related Migration: A Critical Review of European Studies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30, 2, 243-262.
- Kozak, S. (2010). *Patologia eurosieroctwa w Polsce. Skutki migracji zarobkowej dla dzieci i ich rodzin*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Kwak, A. (1994). *Rodzina i jej przemiany*. Warszawa: Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW.
- Lialigene, I.Iu., Rupshene, L.A. (2008). The Effect of Parents' Labor Migration on the Socialization of Adolescents. *Russian Education and Society*, 50, 11, 6-19.
- Nærde, A., Røysamb, E., Tambs, K. (2004). Temperament in Adults-Reliability, Stability, and Factor Structure of the EAS Temperament Survey. *Journal of Personality Assessment*, 82, 1, 71-79.
- Nakonieczna, J. (2007). *Migracje międzynarodowe a rozwój państwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Nowakowska, A. (2009). Wpływ migracji zarobkowej na jakość życia rodzinnego. W: T. Rostowska (red.), *Psychologia rodziny: małżeństwo i rodzina wobec współczesnych wyzwań* (s. 101-116). Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Olwig, K.F. (1999). Narrative of the Children Left Behind: Home and Identity in Globalised Caribbean Families. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25, 2, 267-284.
- Oniszczenko, W. (1997). *Kwestionariusz Temperamentu EAS Arnolda H. Bussa i Roberta Plomina*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych PTP.
- Parreñas, R.S. (2001). Mothering from a Distance: Emotions, Gender, and Intergenerational Relations in Filipino Transnational Families. *Feminist Studies*, 27, 2, 361-390.
- Parreñas, R.S. (2008). Transnational Fathering: Gendered Conflicts, Distant Disciplining and Emotional Gaps. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34, 7, 1057-1072.
- Piekut-Burzyńska, S. (2010). Emigracja zarobkowa rodziców a zaburzenia w funkcjonowaniu dzieci. W: I. Janicka (red.), *Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych* (s. 49-56). Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Plomin, R., Rowe, D.C. (1977). A Twin Study of Temperament in Young Children. *The Journal of Psychology*, 97, 107-113.
- Plopa, M. (1997). Jakość małżeńska i poczucie sensu życia w małżeństwach marynarskich. W: T. Rostowska, J. Rostowski, I. Janicka (red.), *Psychospołeczne aspekty rozwoju człowieka* (s. 377-387). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Plopa, M., Połomski, P. (2010). *Kwestionariusz Relacji Rodzinnych – wersja dla młodzieży*. Warszawa: Wizja Press & IT.
- Pottinger, A.M. (2005). Children's Experience of Loss by Parental Migration in Inner-City Jamaica. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 4, 485-496.
- Rostowska, T. (1995). *Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie wybranych wymiarów osobowości*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Ryan, L. (2008). Navigating the Emotional Terrain of Families "Here" and "There": Women, Migration and the Management of Emotions. *Journal of Intercultural Studies*, 29, 3, 299-313.
- Ryan, L., Sales, R., Tilki, M., Siara, B. (2009). Family Strategies and Transnational Migration: Recent Polish Migrants in London. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35, 1, 61-77.
- Strelau, J. (2006). *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. II). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Suarez-Orozco, C., Todorova, I., Louie, J. (2002). Making Up For Lost Time: The Experience of Separation and Reunification Among Immigrant Families. *Family Process*, 41, 4, 625-643.
- Tomşa, R. (2010). Psychological Consequences of Temporary Labor Migration upon Children and Family. *Petroleum – Gas University of Ploiesti Bulletin, Educational Sciences Series*, 62, 2, 206-212.
- Trask, B.S. (2010). *Globalization and Families: Accelerated Systemic Social Change*. New York: Springer.
- Walczak, B. (2009). Dziecko w sytuacji rozłąki migracyjnej. W: M. Duszczyk, M. Leśnińska (red.), *Współczesne migracje: dylematy Europy i Polski* (s. 149-173). Warszawa: Ośrodek Badań nad Migracjami UW.
- Wills, T.A., Sandy, J.M., Yager, A., Shinar, O. (2001). Family Risk Factors and Adolescent Substance Use: Moderation Effects for Temperament Dimensions. *Developmental Psychology*, 37, 3, 283-297.
- Windle, M. (1991). The Difficult Temperament in Adolescence: Associations with Substance Use, Family Support, and Problem Behaviors. *Journal of Clinical Psychology*, 47, 2, 310-315.
- Ziemska, M. (1979). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”.